

פרויקט "קשת" - קשר שואה תקומה, לנוער עולה בסיכון

בני גדות*

הקדמה

פרויקט "קשת" – קשר שואה תקומה, הנו תוכנית פעולה ייחודית של תחום קדום נוער-היל"ה במחוז צפון, עם נוער עולה בסיכון מחבר העמים. הפרויקט עוסק בתחום הזהות היהודית ישראלית של נערים עולים, תוך שימוש בנושא השואה, במגמה לקרוב הנערים לחברה, זהותה וערכיה (עבר משותף, הווה משותף ועתיד משותף). זאת תוך הסתכלות בחברה כחלק ממצרף תרבותי מגוון, שכל עליה נותנת בו את גווניה ונוטלת בו חלק מבלי לוותר על ייחודיותה. "קשת" נבנה כמסלול העצמה קבוצתי המבוסס על הצורך ההדדי של החברה הישראלית להתמודד עם בעיות הנובעות מ"ניתוק" נערים ונערות מקרב הנוער העולה. הפרויקט נבנה מתוך התחברות לרצונם של בני הנוער העולה "להשתלב", רצון הנתקל לעיתים בקשיים ובהעדר נקודות חיבור, דבר המביא את הנערים העולים להסתגרות בתוך עצמם וויתור על רצון להשתלבות. תוצרי הלוואי של תופעה זו הנם לא אחת התנתקות ממערכת החינוך (נשירה), אלימות, עבריינות, ועמדה כוללת של "הישרדות", בתוך עולם עיון – ("אני נגד כל העולם"), על כל השלכותיה על החברה ועל אי יכולתו של הנער העולה לממש את הפוטנציאל הגלום בו. הפרויקט מנסה להתמודד עם שורה של אתגרים, תוך ניסיון להבנות סביבה חינוכית ייחודית שמאפשרת ומעודדת תהליך שינוי בתודעה של בני נוער עולה בסיכון באשר לזהותם האישית, יכולתם להתמודד עם המציאות החדשה בה הם מצויים והשתלבותם בחברה הישראלית מתוך עמדה של כח כשותפים ליצירתה ובנינה. סקירה זו מנסה להציג את היסודות עליהם מושתתת התוכנית, להציג את התהליך החל משלב התכנון דרך הבצוע ובקרת תוצאותיו ואבחון התהליך והתאמתו לעקרונות התיאורטיים.

מבוא תיאורטי

גישת החינוך ההומניסטי ראדיקלי מתייחסת לחינוך כתהליך התערבות המכוון לגרימת שינויים יסודיים ומהפכניים בשני משורים, כפי שהם באים לידי ביטוי בגישת "הפדגוגיה הביקורתית" הנשלטת ע"י דימויים של כח, מאבק והתנגדות מחד ואפשרות טיפוח ושיקום פדגוגי של אנושיות האדם הצעיר המתחנך מאידך (אהרונוביץ וגירו, 1989). גישת החינוך הרדיקאלי מגדירה חינוך כהעצמת היחיד וחיזוקו כדי שיוכל באופן ביקורתי ואוטונומי לזהות בחברה את הכוחות והגורמים המעצבים את תנאי חייו ולפתח לעצמו כוון וכישורים שיאפשרו לו להנהיג את חייו לטובתו ולטובת הקהילה. (גובר וזימרן, 1993).

* ראש תחום קידום נוער והיל"ה, מחוז צפון

גם הגישה האקסיסטנציאליסטית, כפי שהיא באה לידי ביטוי אצל סרטור - "האקסיסטנציאליזם הוא הומניזם" - מתחברת היטב עם רוח הגישה בעבודת קידום נוער עם נוער עולה. סרטור כותב: "האדם אינו אלא מה שהוא עושה מעצמו. חיים אנושיים אוטנטיים, אם כך, ניכרים באכפתיות מחמירה של הפרט לגבי דמותו וזהותו האישית תוך מודעות לגודל החירות ולכובד האחריות שביצירת דמותו הממשית ואורח חייו כבן אדם. כלומר, האחריות שבבחירה בידי האדם. זכות זו אינה יכולה להתממש ללא מודעות האדם ליכולתו, כוחותיו והגורמים המעצבים את עולמו". מכאן נובע החיבור לפי פררה בין הגישה האקסיסטנציאליסטית והגישה הרדיקאלית, לפיו הגישה האקסיסטנציאליסטית, מדגישה את האחריות שבבחירה שהיא מצויה אצל האדם ואלו הגישה הרדיקאלית מדגישה את הצורך במתן הכלים, היכולות והאפשרויות לבחור. סורוקה (תשנ"ז) מציין את התיאוריה של גרדנר על אינטלגנציה רגשית כמתחברת היטב לגישה המאפיינת את תחום קידום נוער בהתנגדות להתיחסות לאינטליגנציה במימד אחד, כפי שהיא באה לידי ביטוי במבחני האינטלגנציה. הוא מדבר על לפחות שבע אינטליגנציות ועל הצורך לטפחן ולהביא לידי ביטוי כושרים במגוון תחומים, או כפי שהוא אומר "לא כל האינטליגנציה נמצאת בראש". גישתו מעודדת טיפוח האינטליגנציות האנושיות תוך שימוש בכלים מגוונים שיביאו לידי ביטוי כושרים מסוגים שונים.

הסמלה כגורם חיוני בתהליכי העצמה

חיינו כיצורים תרבותיים המבינים והמדברים בשפת התרבות רווית הסמלה. במציאות זו עלינו להביא למודעותם של בעלי המקצוע המעורבים בתהליכים חינוכיים את חשיבותה בתהליכי העצמה. שפה זו מדברת אלינו ברמת המודע והתת-מודע ומשפיעה באופן משמעותי בהעברת מסרים גלויים וסמויים.

אדמונד ליץ' - אנטרופולוג בריטי, בחן את הקשר בין המסר לבין הדבר המייצג אותו ויצר סכימה המסייעת בהבנת הסביבה החינוכית על השלכותיה. בהסבר שנתן ליץ על האינדקס התרבותי, חילק הוא את הדבר לשני סוגים סימן ו- סמל.

סימן - הוא קשר המתבסס על מערכת- (למשל כתר מסמל מערכת שלמה של מלכות. תמונה של חייל מייצגת מערכת שלמה של צבא וכו').

סמל - מייצג קשר תוכני שבו הצמדה של שני אובייקטים באופן שרירותי, יוצרת קשר מטאפורי (למשל, הכתר שייך למלכות ואילו בקבוק בירה שייך לעולם השתייה. חיבור של בקבוק בירה עם כתר יוצר מסר שיצרן הבירה מעוניין בו- זהו סמל למשהו. אם מכנים אדם "חמור", אלמנט שאין לו קשר תוכני הכרחי, המשמעות הסימלית המתקבלת הינה תוצאה של הבנה חברתית התלויה במוסכמה חברתית). הסמל, הוא ביטוי תקשורתי בין עולם תוכן אחד למשנהו ויוצר משמעויות מגוונות.

עלינו לזכור למרות האמור עד כאן כי ההבחנה בין "סימן" ל"סמל" אינה בהכרח קיימת. כל אובייקט יכול להיות הן סמל והן סימן.

עובדי קידום נוער מודעים למרכזיותם של סמלים מילוליים ופיזיים ולהשפעתם על תפיסת המציאות החברתית של הנערים שבטיפולנו. החל מתעודות בבית הספר, סוג ההקבצה, השכונה בה הוא גר, צורת הלבוש, וסיגנון הדיבור שיוצרים דטרמיניזציה בין אלו לאלו לטוב ולרע. המאפיין המרכזי של נער "מנותק" הינו צבירה של סדרת כשלונות קטנים כגדולים המסומלים באופן מוחשי ע"י החברה, המורים, חברים בכתה או ברחוב, הורים ואחים. מכאן החשיבות המרכזית לשבץ בסביבה החינוכית החדשה שבתהליך ההעצמה סמלים מתקנים, כגון: סמלי סטטוס המבוטאים ע"י הסביבה הפיזית- מחשבים יוקרתיים, ריהוט חדיש, נקיון, ו"מפית עם עציץ ופרח על השולחן". תעודות הצטיינות, הצלחה והערכה תוך הסגת שלבים שונים בתוכנית והעברת מסרים מילוליים המשמשים סמל להערכה, התחשבות ואמון כגון התייחסות אישית ללא פטרונות או הצבת אתגרים מקצועיים המסמלים אמון ביכולת. סמלים אלו הם בעלי תפקיד מרכזי ליצירת אווירה המאפשרת תהליך של העצמה. באופן מעשי, לפי גישת ליץ', חיבורה של קבוצת פעולה לסמל של סטטוס יכול לסמל עבור הקבוצה ועבור אלו שמתחסים אליה כקבוצה בעלת סטטוס. קבוצת נערים שיוצע לה קורס מסגרות תהיה מסומלת בסמלי סטטוס נמוכים מאד. אותה קבוצה בקורס הישרדות במדבר יהודה תקבל הערכה כבעלת סטטוס גבוה. מכאן התוכן והכותרת של עיסוקו של פרט או קבוצה הינם לא רק עיסוק אלא גם סמל. כאשר אתה מזמין קבוצת נוער להשתתף בועדה קהילתית ומתייחס אליהם כשווים אתה לא רק דמוקרטי, אתה מסמל להם כסובבים את היותם חשובים ומעורכים. כאשר אתה מציין בני נוער בטקס ומעניק להם אות הצטיינות תוך ציון הקשר בין האות לבין הישגיו של הנער, אתה יוצר זיקה בין פעולה, עשייה, לבין הערכה של החברה. זהו המפתח להנעת בני נוער להמשיך ולעשות למען עצמם ולמען החברה.

"העצמה" באמצעות נושא השואה

במהלך סמינרים ציוניים וסמינרי זיקה שמתקיימים מזה מספר שנים במסגרת תוכנית ארצית לנוער עולה בסיכון, ביקרו בני הנוער בין היתר במוזיאון השואה בירושלים וקיימו סדנאות בנושא השואה. נמצא שההתעניינות במסגרות אלו גדולה. מסתבר שהידע הבסיסי של הנערים בנושא שטחי והקשר של השואה היהודית עם מלחמת השנייה ועם העולם היהודי רופף. במקרים רבים סומנו ע"י הנערים נושאים ותחומים כחשובים מאד עבורם ושדרכם הם מצאו קשר להוריהם ולעליות האחרות לארץ. שמות מוכרים, מקומות מוכרים והבנה שגורלם משותף עם שאר יושבי הארץ הותיקים הינו רב.

התעניינות זו והרצון שגילו הנערים בסמינרים, חיזקו את הצורך לקיים תוכנית סביב נושא השואה, בתקווה שהתעניינותם אכן תאפשר לקרב אותם להסטוריה היהודית-ישראלית ולגורלנו המשותף.

ההתחברות האפשרית למסע לפולין במשותף עם בני נוער ילידי הארץ, איפשר מפגש משותף ואינטנסיבי עם בני נוער ותיקים, על בסיס ידע משותף והבנות משותפות. המסע מהווה הזדמנות לבחון את התהליך של הפרויקט בהקשר של יצירת קשר על בסיס עצמה של נערי הפרויקט (לאחר תהליך הכנה יסודי).

הפרויקט נתן אפשרות לקרב גם בין בני הנוער בפרויקט להוריהם, שהעליה ביטלה חלק משמעותי בתיפקודם כהורים. (חלק גדול מהורים אלה קשורים בצורה ישירה או עקיפה לשואה או למלחה"ע השנייה).

עקרונות תוכנית "קשת"

הגדרת יעדי הפרויקט ודרך הפעלתו נעשו תוך בחינה של שורת גורמים לאור הנסיון שנצבר בעבודה עם נוער עולה, ובשיתוף בני הנוער עצמם.

לאחר הגדרת היעד המרכזי של התוכנית כהשתלבות בפסיפס החברתי היהודי-ישראלי, עלו שורה של שאלות איתן נאלצנו להתמודד: מה הם התכנים והאיפיונים האחרים שצריך להבנות בתוך הסביבה החינוכית של הפרויקט, מה מניע נוער עולה לרצות להשתתף בקבוצה, מה הם האינטרסים המשותפים של החברה הישראלית ושל בני הנוער העולה שיאפשרו שיתוף פעולה, כיצד מגדירים ובוחנים מדדים להצלחה של הפרויקט.

התלבטויות אלו ואחרות הביאו לתובנה חדשה ולחידוד השאלות במספר מישורים. הבנו שהשינוי בתחום השילוב עם החברה הישראלית חייב להעשות תוך שימוש בתחנות ביניים ושלעצם התהליך, על תחנות הביניים שבו יש משמעות חשובה.

יעד השינוי הראשון בתוכנית היה בתחום תודעת המציאות של בני הנוער. תודעה זו בוטאה ע"י הנערים כך: "אני רוס, הם הישראלים", "אני לא יודע מה קושר בינינו", "אף אחד מהם לא יגיד לי מה ואיך לעשות", "הם לא רוצים אותי", "הם חושבים שהם שווים יותר ממני", "להם לא איכפת ממני", "למה שאני אעשה בשבילם (גיוס לצה"ל למשל)", "אני רוצה להיות ישראלי אבל לא נותנים לי סיכוי", "אני לא יודע איך להיות ישראלי", "טוב לי בתוך החברה הרוסית שלי", "אני צריך לדאוג לעצמי ולא לאחרים", "לא יודע מה יהיה מחר לכן אני חי מהיום להיום", "כסף הוא הדבר החשוב ביותר", "ההורים שלי לא מבינים כלום", "אני לבד לעצמי".

ביטויים מעין אילו או ליתר דיוק תמצית משמעותם, הובילו בראש ובראשונה להבהרת מהות הקשר שלנו "נציגי החברה הישראלית" עם הנערים בפרויקט. ההמשך נבנה על תוכנית ה"עצמה" במסלולים משולבים ארוכי טווח לאורך שנת פעילות שלמה. התוכנית נבנתה על העקרונות הבאים:

- א. הגדרת האינטרס ההדדי של החברה הישראלית "לשלב" ושל בני הנוער להשתלב ואת אופי ההשתלבות שלא על בסיס גישת "כור ההיתוך".
- ב. הגדרת היסודות המאפשרים ומעודדים בני נוער לרצות להשתתף ולהתמיד בקבוצת משימה - תוכנית הזוכה להערכה בחברה, מאתגרת, מעניינת ושהנער יוכל להתמודד איתה בהצלחה ולזכות בהערכת הסביבה.
- ג. בניית תוכנית שמישכה, רציפותה ותחנות הביניים שבה, יוצרים תהליך המחייב התייחסות אל העתיד, תוך תכנון וראיית הנער עצמו בשלבים שונים קדימה.
- ד. חיבור לקהילה באמצעות התהליך החינוכי תוך תרומה לקהילה וקבלת הערכה ממנה. דבר זה יבטא יכולת שבאה לידי ביטוי מעשי מוערך ע"י הקהילה.
- ה. הגדרת המרכיבים בסביבה החינוכית המגבירים את סיכויי ההצלחה של נער: קבוצה קטנה המאפשרת התייחסות אישית, אתגר המסמל ומשדר אמון ביכולת, שיתוף מלא וכן בתיכנון וביצוע התוכנית ליצירת אמון ובנייה של סממני יוקרה לתוכנית.

סדן (1996) בפירוט ההתייחסויות לנושא ההעצמה, נותנת חיזוק לעמדות אלו והבנה שיש בתהליך פוטנציאל של העצמה, אשר יאפשר בסופו שילוב בקהילה. ההתייחסויות שהיא מציגה ואשר השפיעו על בניית התוכנית הן: "אנשים זקוקים לעשייה למען עצמם ולמען החברה שלהם כביטוי לאנושיותם", "שליטה בחיים, בגורל ובסביבה הם צורך אנושי קיומי", "העצמה היא תהליך שמשמעותו מעבר ממצב של חוסר אונים למצב של שליטה".

לאור כל זאת נבנתה התוכנית תוך התייחסות לשני המישורים: **המישור התכני** המאפשר קיומו של חיבור בין קבוצה של נערים בפרויקט לבין זהותם היהודית-ישראלית מחד וקרובם להוריהם מאידך. **והמישור הסביבתי** המאפשר קיומה של סביבה חינוכית התואמת את העקרונות שדרכם נוכל להבטיח תהליך רצוי להשגת יעדי הפרויקט. שני המישורים, האחד העוסק ב"מה" והשני העוסק ב"איך" משולבים ומותאמים להבטחת הצלחתו של הפרויקט.

באשר למדדי ההצלחה נקבעו מספר מדדים לבדיקה ולבקרה:

1. בחינת התמדתם של הנערים בפעילות המחוזית והישובית.
2. עמידה במטלות הפרויקט האישי והקבוצתי.
3. למידה והבנה של השואה תוך התמודדות עם שאלות ערכיות.
4. קיום יוזמות לפעילות בקהילה בתחום הנושא.
5. נכונות להמשך פעילות בתחום בקהילה.
6. יצירת קשר תודעתי בין המשפחה לשואה ולחברה הישראלית.
7. שפור תפקוד חברתי (לפי הערכות עובדי הנוער).

תאור הפרויקט

לצורך הפרויקט הוקמו שתי ועדות היגוי, ועדת היגוי מחוזית לתכנון ולתפעול התוכנית וועדת היגוי ארצית לסיוע ולבקרה. לאחר קביעת יעדי התוכנית כונסה ועדת ההיגוי המחוזית במוזיאון "לוחמי הגטאות", שם הוצגו הרעיונות והדרכים האפשריות לביצוע התוכנית, תוך מעורבותם של כל הגורמים בעשייה. נקבעו השלבים הראשוניים של הפרויקט ונקבע העקרון שבו כל משתתפי הפרויקט יהיו שותפים לקביעת המשך הפעילות (במושג "כל המשתתפים" הכוונה בראש ובראשונה לנערים ולמדריכי "נוער עולה" שלהם).

בהמשך, הוצגו בפני כל המשתתפים הכלים העומדים לרשות הפרויקט:

- סמינרים בנושא השואה עם מוזיאון "לוחמי הגטאות"- כולל סדנאות, תערוכה, מפגש עם ניצולים, פעילות יצירה, סרטים תיעודיים (בדגש על מגוון אמצעים).
- ציוד וידיאו-אודיו לפעולות תיעוד.
- מערך היל"ה (השלמת השכלה) ללימוד תחומים ונושאים לפי בחירת בני הנוער בפרויקט.
- אנשי מקצוע בכל תחום מקצועי בתחומי המיומנויות באמצעות היל"ה (אומנויות) לפי צרכי הפרויקט ודרישת הנערים.
- אפשרות להשתתף במסע לפולין במסגרת "מצעד החיים".
- מחנה מנהיגות בחופשת הקיץ בו יפעלו משתתפי התוכנית כחונכים לקבוצת נוער חדשה.

סדנאות במוזיאון לוחמי הגטאות

חלקה של התוכנית התבצע במסגרת סדנאות במוזיאון לוחמי הגטאות. בחלק זה גובשה תוכנית לימודים בנושא השואה והכנה למסע לפולין. בתוכנית נעשה שימוש במגוון אמצעים אמנותיים ואחרים כגון: סיורים מודרכים במוזיאון, קולנוע- (סרטים תעודיים ועלילתיים), סדנאות לדיון בנושאים ערכיים, סדנאות יצירה, תערוכות, סיפורת, איסוף עדויות וחקר. יצוין שלפעולות במוזיאון נוספו פעילויות יזומות של הנערים, אשר בוצעו מחוץ למוזיאון - בישובים מהם באו.

הסמלה

התוכנית לוותה על ידי מנחה דוברת רוסית, למרות שאפשר היה לקיים את הפעילות בעברית. הוחלט לקיים את הדיונים, השיחות והפעילויות ברוסית וזאת על מנת לסמל קרבה וקבלה במקום התנשאות, ריחוק ואילוץ להתבטא באופן מוגבל. ההחלטה תרמה ליכולתם להביע את עצמם בחופשיות ובכך סייעה ביצירת האווירה החיובית.

המקום, הכלים האמצעים הפיזיים ואפילו הכיבוד שהוגש או הרכב שהסיעם, היה בהם יותר מסמל לסטטוס עבורם. התגובות הביעו הערכה רבה מן המשתתפים בפרוייקט ובנסיונות חוזרים של נערים אחרים להצטרף לפרוייקט היוקרתי.

תוצרים ויזמות בקהילה

תוצאות הסדנאות הראשונות (1-3), שעם חזרתם של הנערים לישובים, החלה ביוזמתם פעילות של יחידים ושל קבוצות קטנות במגוון תחומים: איסוף עדויות והקלטתן בוידאו במשפחה, קרובים ובשכונה, כתיבה והלחנה של שירים בהם הובעו ריגשותיהם, למידה עצמאית ובסיוע מורי היל"ה, כתיבת התרשמויותיהם, דרישה לקיים סדנת תאטרון משותפת ומפגשים בהם הציגו זה בפני זה חומרים ותוצרים של עבודת חקר שהחלה בקהילה.

לאור התוצאות שולבה הקבוצה בסדנא למחנכים במוזיאון לוחמי הגטאות במסגרת כנס ארצי שהוקדש למורשתו של יאנוש קורצ'ק. תגובות משתתפי הכנס לנערים חיזקה את גאותם ועודדה אותם להמשיך.

הכנות למסע בפולין

לאחר שהחלו ההכנות למסע בפולין שכללו הכנות אירגוניות ומפגשי הכנה עם שאר בני הנוער במשלחת, (קבוצת בני נוער מבית ספר מקיף בכרמיאל), היינו עדים למספר תופעות:

* הפתעה שאכן (למרות חוסר האמון), הם משתתפים במסע.

* השתתפותם של הנערים במפגשים הייתה פעילה מאד.

* עמידתם העיקשת לקחת חלק פעיל ואחראי בטכסים שיערכו במחנות ההשמדה בפולין הייתה רבה.

* הבעת רצון לשבץ בטכסים את יצירתם העצמית.

תאור המסע לפולין

כבר בתחילתו של המסע לפולין, נוצרו מספר בעיות וקשיים: אחד הנערים מהקבוצה חלה וצריך היה להחזירו לארץ, מדריכת הקבוצה (אחת מהשניים שעבדו וליוו את הקבוצה לאורך כל התוכנית) הצטרפה לחזור לארץ עקב מוות פתאומי של אביה וקבוצת הנערים הואשמה על ידי המדריכים האחרים, בהתנהגות שאינה הולמת.

כתוצאה מכך נוצר משבר בקבוצה שבעקבותיו הנערים ביקשו להפסיק את המסע ולחזור לארץ. ראש המשלחת בסיוע מדריך הקבוצה התערבו במשבר ובנו עם הקבוצה "חוזה" חדש. מרגע זה חל מפנה אשר שיפר את האווירה בקבוצה והגביר את שיתוף הפעולה בין הנערים מהפרויקט, הנערים הישראלים הותיקים שהשתתפו במשלחת וצוות המשלחת.

במפגש קבוצתי שנערך לאחר המסע ובו נתבקשו הנערים לבטא את תחושותיהם ומחשבותיהם, עלו התייחסויות רגשיות מאד תוך ציון תחושות של פחד, תחושות של הזדהות של הנערים העולים עם הנערים הישראלים הותיקים וכמובן ביטויים רגשיים כגון: "לא ידעתי מה לעשות עם עצמי", "כולם בכו ואני לא יכולתי להפסיק לצחוק", "דרך עדשת המצלמה נראה פתח התנור כל כך קטן ושולי שלא יכולתי לצלם ויצאתי, חבר ניגש אלי ולאחר שדיברנו הבנתי שיש לי מחויבות לשוב ולצלם". אחד הנערים סיכם את הדברים "כל אחד חייב להיות שם פעם בחיים. אני לא רוצה לחזור לשם, אבל חייבים להיות שם פעם בחיים".

מעניין שלמרות שבמפגש נתבקשו הנערים להגיב גם לצד התיירותי במסע, הם לא יכלו ושוב לתאור תחושותיהם. בסיכום המפגש בקשו הנערים להמשיך את הפעילות הקבוצתית תוך שימת דגש על הכרות עם המפעל ההתיישבותי בארץ. הם בקשו להיות מעורבים ופעילים בהכנת קבוצות חדשות של נוער עולה לפרויקט "קשת". הם בקשו לקיים מפגש משותף עם הנערים הישראלים הותיקים שהשתתפו איתם במשלחת והחלו להשקיע מאמצים בעריכת הסרט המתאד את המסע. חשוב לציין שבתוכנית מתכננים לבצע מחקר שיטתי להערכת השפעת כל התהליך על הנערים ובמיוחד את המסרים הערכיים אותם קלטו הנערים והשינויים בתפיסת מקומו של הנוער העולה ביחס לחברה הישראלית.

לסיכום:

למרות שהתהליך עדיין לא נשלם אפשר בהחלט לעמוד על המגמות הכלליות עם תום המסע לפולין.

1. הובעה הערכה רבה לפרויקט ע"י המדריכים המלווים וע"י הנערים והוריהם.
2. נעשתה למידה של נושא השואה ולפי חוות דעת של המורים והמדריכים רמת הידע של החניכים גבוהה בהשוואה לקבוצות נערים אחרות היוצאות במשלחות לפולין.
3. נעשה שמוש נרחב בסדנאות יצירה אומנותיות, תאטרון ותקשורת וסדנאות במוזיאון תוך שיתוף מלא של הנערים - השתתפותם זכתה להערכה מצד אנשי המקצוע ומצד הנערים. (בכל הסדנאות היתה השתתפות מלאה במשך כל התקופה).

4. כל נער ונערה בפרויקט יזמו פרויקטים אישיים שכללו תעוד מוקלט בוידאו של עדויות, חיבור והלחנה של שירים, איסוף חומר ותעוד של תקופות וסוגיות בשואה. (כל 16 הנערים יזמו לפחות פרויקט אחד).
5. בנוסף ללמידה במוזיאון נדרשה מערכת היל"ה ע"י הנערים להקציב שעות הוראה בקבוצות קטנות בנושאים הקשורים לשואה לפי תכנים וסוגיות שהועלו ע"י הנערים (לצורך כך הושקעו כ- 6 שעות שבועיות שנוצלו במלואן).
6. נערכו דיוני דילמות בעקבות הסדנאות בנושאים שהנערים העלו: כיצד בני אדם מסוגלים בתנאים מסוימים לאבד צלם אנוש, מהם הדברים שאדם חייב לעמוד בהם כדי לשמור על צלם אנוש, קשרים בין הורים וילדים מחויבות, דאגה, אחריות ואהבה ומה מאפשר לאדם להישאר אדם.
7. ועדות ההיגוי פעלו בסדירות. כ- 30% מהתוכניות המוצעות ע"י לוחמי הגטאות שונו בהשפעת בני הנוער ואילו בוועדות הישוביות למעלה מ- 70% מהיוזמות נבעו מהם ורק 30% ע"י המדריכים.
- התוכנית לוותה ע"י שימוש בסמלי מעמד והערכה ותוך הסמלה של הערכה לכל אורכה. בנושא זה נתקבלו תגובות של התפעלות והערכה מופגנת מלווה באהדה רבה מצד הנערים.

רשימת מקורות

- גדות בני, 2002, פרויקט "קשת" - קשר שואה תקומה, לנוער עולה בסיכון גובר, נ., זימרן, א. (1993) הפדגוגיה הבקורתית. ירושלים.
- סדן, א. (1996) העצמה ועבודה קהילתית. חברה ורווחה. ט"ז, 2, עמ' 143-162
- סורוקה, י. (1997) עבודת קידום נוער ואינטלגנציה רב ממדית. מנייתוק לשילוב. חוברת מס' 8. משרד החינוך והתרבות, מינהל חברה ונוער תחום קידום נוער.

Aronowitz, S., Giroux, H. (1989) **Humanistic Radical Education**. New York